

ЗАРОДЖЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Історія української цивілізації вражає різноманітністю впливів на етногенез українців, нелінійністю процесів, подій і явищ, багатоетапністю становлення державності та визрівання цілісного феномена українського суспільства. Українська нація уособлює спадщину багатьох етносів, які тисячоліттями творили складне переплетення матеріальної і духовної культури, політики, соціального життя та світогляду²⁶. Породжене спільною життєдіяльністю, це потужне плетиво формувало ментальність українського народу.

У ХХ ст. філософи історії радикально змінили своє бачення історичного процесу, прийшло розуміння багатоваріантності цивілізаційного поступу людства. Арнольд Тойнбі та Освальд Шпенглер сформували бачення історії людства як процесу співіснування та конкуренції цивілізацій, «кожна з яких мала свою ієрархію цінностей, світогляд, уклад життя, матеріальну та духовну культуру, філософію та релігію, належність до певної групи мов, традиції»²⁷.

Нова історична парадигма базувалася на двох визначальних положеннях, а саме: «...найменшою ланкою... історичного дослідження, має бути ціле суспільство...» та «історії розвитку всіх без винятку суспільств, що підлягають під визначення цивілізації, були у певному сенсі паралельні і сучасні одна одній»²⁸.

Щоб збагнути особливості нашої історії, виходячи з цих положень, маємо зробити певну історичну реконструкцію подій в історико-географічному ареалі України від найдавніших часів. Загальновідомо, що перші розумні істоти з'явилися на теренах Європи близько мільйона років тому. Приблизно 70 тис. років тому люди сучасного виду вже розселилися за межами Африки, несли із собою інформацію, ідеї, спостереження, набутий досвід і передавали все це від покоління до

²⁶ В. Огнев'юк, та М. Відейко, «Історичний досвід української цивілізації», *Світогляд*, 4 (2021): 2–19.

²⁷ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 3.

²⁸ A. J. Toynbee, *Civilization on Trial* (New York: Oxford University Press, 1948), 24.

покоління. Знання ставали дуже потужним рушієм розвитку людських спільнот. Археологічні відомості вказують на те, що тоді співіснувало кілька різних видів людей. На землях України виявлено принаймні два види: *Homo sapiens* (неандертальці) та *Homo sapiens sapiens*. Перший вид, вважає доктор Харарі, набув нових здатностей, у тому числі добувати і передавати більші обсяги інформації про навколишній світ, завдяки чому розвинув позитивні уміння, зокрема уникати левів чи полювати на бізонів. Здатність передавати більше інформації допомагала соціальним групам розширюватися до 150 осіб. Між ними відбувалися соціальна, економічна, культурна та духовна взаємодії. Люди також навчилися передавати інформацію про духів племені, свої права та обмеження, і це допомогло співпрацювати з великою кількістю людей, швидко оновлювати соціальну поведінку²⁹. Саме тоді виникла ноосфера, а *Homo sapiens* опанували феномен колективного навчання. Це, на думку Девіда Крістіана, стало потужним поштовхом у розвитку людства³⁰.

Результати досліджень первісних поселень періоду пізнього палеоліту (40–11 тис. років тому) в історико-географічному ареалі України — Гінці, Мізин, Добраничівка, Межиріч, Анетівка, Кирилівка та ін. — засвідчують, що люди, які тут мешкали, мали певні досягнення у культурному та духовному житті. Це підтверджують знахідки творів мистецтва (різьблені та скульптурні зображення, мізинські браслети з геометричним декором), докази існування музики (мізинський «палеолітичний оркестр») тощо.

Однак суворі умови існування у прильодовиковій зоні змушували людей спрямовувати основні зусилля на боротьбу за виживання. Цьому сприяв поділ праці у межах сімейних колективів. Але основні способи добування їжі — полювання, рибальство, збиральництво — вимагали значних затрат часу і не давали стабільних результатів. Це обмежувало чисельність колективів та й загалом людської популяції, відтак серйозно впливало на характер суспільства, його матеріальну та духовну культуру³¹.

Близько 11–12 тис. років тому у межах Родючого Півмісяця вийшли хліборобство та тваринництво. Через кілька тисячоліть, понад 8 тис. років тому, аграрні технології разом із групами населення поши-

²⁹ Harari Y. Sapiens, *A Brief History of Humankind* (London: Harvil Sekret, 2014), 53.

³⁰ Крістіан Девід, *Велика історія всього* (Київ: Наш формат, 2019), 298.

³¹ Л. Л. Залізник, *Передісторія України X–V тис. до н.е.* (Київ, 1998); Л. Л. Залізник, “Мезолітичні мисливці та рибалки Надпоріжжя за матеріалами поселення Огринь”, *Археологія*, № 3 (2018): 3–19.

рилися Європою. Цей процес тривав наступні 3 тис. років, відкривши нові можливості для розвитку людської цивілізації в цілому та формування локальних цивілізацій зокрема. Суттєво допомогла можливість більш-менш гарантовано забезпечувати продовольством. Як показало математичне моделювання, ґрунтоване на археологічних відомостях, 30 людей, зайнятих у сільському господарстві, могли прогодувати ще 70. Так створювалися можливості для поділу праці не лише у межах сім'ї, але й у колективах наступних рівнів.

Початок застосування аграрних технологій на землях України припадає на VII тисячоліття до н.е., а завершення — на IV тисячоліття до н.е. Нові технології життєзабезпечення поширювались різними шляхами і в різний час, частково разом із носіями. Ця обставина сприяла культурному різноманіттю як у межах природних регіонів (морське узбережжя, степ, лісостеп, ліси, гори), так і територіально (схід — захід, південь — північ).

Одне з найдавніших поселень хліборобів (кінець VII тисячоліття до н.е.) виявлене біля ритуального комплексу «Кам'яна Могила» поблизу м. Мелітополя (нині Національний історико-археологічний заповідник)³². (На час написання статті цю місцевість окуповано загарбницьким військом Росії.) Комплекс утворюють 87 гротів і печер, у 65 збереглися тисячі петрогліфів-малюнків і символів, найдавніші з яких належать до неолітичної доби, найпізніші — до середньовіччя. Серед зображень — дракони, птахи, бики, які в уявленні людей неоліту уособлювали небесно-земні сили. Сюди хліборобство проникає зі сходу, через Кавказ, звідси поширюється регіоном Дніпра і далі на захід³³.

На західні землі України хліборобство проникає з Карпатського регіону. У Наддністрянщині та на схід від неї відомо вже понад 100 поселень, що належать до центральноєвропейської культури лінійно-стрічкової кераміки. Вона була поширена на величезній території — до басейну р. Сена на заході. Цю спільноту утворили нащадки хліборобів з Родючого Півмісяця, які, розселившись у давній Європі, взаємодіяли з мисливцями та рибалками.

У степовій частині місцеві мисливці та рибалки познайомилися з хліборобством і тваринництвом завдяки взаємодії зі східною гілкою хліборобів (район Кам'яної Могили), із західною (культура лінійно-стрічкової кераміки) та з людністю, що мандрувала морськими узбережжями (культура імпресо).

³² В. Огнев'юк, та М. Відейко, 3.

³³ *Давня історія України. Первісне суспільство*, т. 1 (Київ, 1997).

Отже, підвалини хліборобської цивілізації в історико-географічному ареалі України формували тривалою взаємодією різні спільноти. З одного боку, різні групи нащадків давнього населення, мисливців і рибалок кам'яного віку, з іншого — різні групи хліборобів, серед предків яких були і хлібороби з ареалу Родючого Півмісяця, і мисливці-рибалки з різних регіонів Європи, Африки та Кавказу³⁴. В археологічному комплексі «Кам'яна Могила» знаходимо риси культур від Північної Африки до Анатолії,

Так само формувалася спільнота, пам'ятки якої відомі під назвою «Культурний комплекс Трипілля-Кукутень». Вона є спадкоємицею як місцевого населення (мисливці та рибалки лісової, степової зон), так і хліборобів з Центральної та Південно-Східної Європи (культури лінійно-стрічкової кераміки, Кріш, Боян, Вінча, Гумельниця, Тиса, Хаманджія). Нова цивілізація давніх хліборобів проіснувала на землях між Карпатами та Дніпром упродовж V–IV тисячоліть до н.е. й охопила понад 350 тис. км² лісостепової та частково степової частини Правобережної України, Молдови та Східної Румунії. Економічне піднесення забезпечували поширення хліборобства і тваринництва, опанування винаходів, серед яких металургія і металообробка міді, золота, срібла, використання тяглової сили тварин, плуга, колеса, ткацького верстата, монументальне будівництво тощо. Завдяки поділу праці з'явилися ремесла (металообробка, кременярство, гончарство, ймовірно, ткацтво) і нові винаходи, серед яких багатоканальне гончарне горно, транспортні сани, вертикальний ткацький верстат, верстат для обробки кременю тощо. Громади гуртувалися у племінні структури (археологи налічують їх кілька десятків), ідентичність яких відображають різні стилі декорування посуду³⁵.

Масове поширення хліборобства на значній території з багатими природними ресурсами спричинило у другій половині V тисячоліття до н.е. демографічний вибух (загальна чисельність люду могла сягати 100–150 тис. осіб). Постаła необхідність перебудувати існуючі суспільні структури, з'явилися й нові, раніше невідомі. Так, виникли об'єднання на понадплемінному рівні — вождівства, які гуртували від 5 до 20–30 тис. осіб. Їхніми центрами стали величезні поселення-протоміста площею від 50–100 до 200–300 га. Вони мали впорядковану структуру: укріплення, монументальні громадські споруди, місця для зібрань тисяч людей. Такі населені пункти засвідчували факт існуван-

³⁴ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 3.

³⁵ М. Ю. Відейко, *Південно-Східна та Центральна Європа у VI–IV тис. до н.е.* (Київ — Умань, 2015).

ня централізованої влади: суспільні структури, як відомо, виникли ще до утворення міст-держав і держав.

Ареал поширення культурної спільноти Трипілля-Кукутень був політично поділений поміж майже десятком таких вождівств. Чисельність його населення у першій половині IV тисячоліття до н.е. сягнула 400–600 тис. осіб. Одне з вождівств, розташоване у межириччі Південного Бугу та Дніпра, було найбільшим і найпотужнішим. Його головні поселення-«столиці» — Майданецьке (близько 200 га) і Тальянки (340 га)³⁶. Це вождівство, ймовірно, контролювало низку менш потужних у Наддніпрянщині та межириччі Південного Бугу і Дністра. Встановлення такого контролю стало кроком до появи протодержави³⁷.

Трипільці створили розгалужену знакову систему, що дійшла до нас у декорі керамічних виробів. Вона слугувала не лише ідентифікатором для окремих спільнот різного рівня, але й засобом комунікації між людьми та між ними і богами, вищими силами. Ця і подібні знакові системи у всьому світі (піктографічна писемність) стали попередниками писемності.

Упродовж двох тисячоліть культурна спільність Трипілля-Кукутень також контактувала із сусідами на заході та сході. Це були спільноти, що належали до хліборобської цивілізації Європи (на заході) і до давніх спільнот мисливців-рибалок (на півночі, півдні та сході). При цьому і сусіди інтегрувалися у трипільські родоплемінні структури, і навпаки, що відображено у господарстві, матеріальній і духовній культурі. Так само багатосторонньо взаємодіяли і всередині культурної спільноти³⁸.

Трипільська цивілізація залишила помітний слід в історії людства, а її багата спадщина донині зберігається у матеріальній та духовній культурі населення України: навички хліборобства, технології будівництва та декорування традиційного житла, риси світогляду, відображені в орнаментиці одягу, посуду, писанок³⁹.

Наприкінці IV тисячоліття до н.е. через кліматичні зміни етнокультурна мапа давньої Європи переформатовується. Населення історико-географічного ареалу України скорочується у кілька разів, дезінте-

³⁶ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 4.

³⁷ М. Ю. Відейко, «Нарис п'ятих. Витоки державності в історико-географічному ареалі України в прадавню добу», в *Українська державність: історико-правничі нариси*, за заг. ред. В. А. Смолія (Київ, 2021), 118–145.

³⁸ М. Ю. Відейко, *Південно-Східна та Центральна Європа у VI–IV тис. до н.е.* (2015).

³⁹ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 4.

грюються трипільські вождівства, зникають протоміста. Їх змінюють об'єднання, економіка яких ґрунтується на різних видах тваринництва, зокрема кочовому. У перебудові господарських систем активну участь беруть нащадки трипільців, використовуючи тисячолітні надбання технологій, організації суспільного та духовного життя, передовсім ті, які допомагають виживати: технології виробництва знарядь праці та зброї, традиції організації влади у вигляді родоплемінних структур та вождівств. Поширюється колесо, на його основі створюють доволі досконалі, як на той час, транспортні засоби. Побут пристосовують до рухливого способу життя та сезонного переміщення зі стадами домашніх тварин.

Утім, бракувало ресурсів, тож за них боролися. Так суспільство структурувалося; з'явилася еліта, влада якої стала спадковою. Це яскраво відображено у поховальних ритуалах. Поширення набули поховання під курганами. Висота насипів залежала від суспільного становища похованого, що підтверджують і супровідні дари. У них — тогочасні уявлення люду про потойбічний світ і життя у ньому, а разом з тим свідчення статусу померлого: вождя, жерця, воїна, ремісника, члена громади чи раба⁴⁰. Так майже 5 тис. років тому почали формуватися традиції кочових степових суспільств, представники яких в наступні тисячоліття займали ці території в історико-географічному ареалі України. Відтоді розпочався відлік історії співіснування та взаємодії у нашому краї цивілізацій хліборобів і кочовиків⁴¹.

У III–II тисячоліттях до н.е. населення земель України продовжує взаємодіяти з оточуючим світом. Контакти степової людності сягають не лише Кавказу, Закавказзя, але й Анатолії та, ймовірно, Давнього Єгипту. Звідти прийшли не лише екзотичні вироби (приміром, єгипетський фаянс), але й система мір, уживана для виготовлення виробів з бронзи, традиції муміфікації небіжчиків, знайомство з писемністю. Хлібороби лісової та лісостепової смуги підтримували зв'язки з вождівствами Центральної та Південної Європи⁴². В регіоні Південно-го Бугу проходила гілка Бурштинового Шляху, який поєднав північ

⁴⁰ С. Ж. Пустовалов, *Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я* (Київ, 2005); С. Ж. Пустовалов, *Етносоціальна структура ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я* (Київ, 2015).

⁴¹ *Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності* (Київ, 2007), 208–221; D. W. Anthony, *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World* (2007).

⁴² В. Огнев'юк, та М. Відейко, 4.

і південь Європи⁴³. Через дальню торгівлю місцева еліта надбавала престижні предмети розкоші, а ремісники знайомилися з технологічними досягненнями давнього світу.

Мешканці наших країв, як свідчать археологічні відомості, були серед учасників відомих історичних подій, що відбувалися у давньому світі та знайшли відображення в епічних творах. Йдеться і про Троянську війну⁴⁴. Зокрема, в «Іліаді» згадано землю і місто кімерійців, які мешкали, за уявленнями еллінів, на краю світу. Руїни міста з тогочасними укріпленнями та мурованими будівлями досліджено на території міста Миколаєва, в урочищі Дикий Сад⁴⁵. Отже, маємо численні точки дотику як між локальними цивілізаціями в історико-географічному ареалі України, так і між багатьма поза ареалом. Ця постійна взаємодія на наших землях різних цивілізацій формувала їхній неповторний вигляд, збагачувала матеріальну та духовну культури.

Суттєво тоді впливали на історичні процеси й періодичні зміни клімату. Вони спричиняли міграції населення та неминучі у таких випадках військові конфлікти.

Історико-географічний ареал України постійно приваблював мігрантів та завойовників зі сходу й заходу. Давня історія нашого краю драматична не лише через його геополітичне положення, а й через внутрішню розосередженість на різних пріоритетах. Південні степи України були частиною величезного євразійського коридору, що починався за тисячі кілометрів на Сході, з берегів Тихого океану. Степ завжди був у владі рухливих та войовничих племен кочівників — від кімерійців та скіфів до сарматів, гунів, болгар, аварів, хозарів, мадяр, печенігів, половців, торків, монголів, татар і калмиків. Їхні пересування за останні три тисячі років неабияк вплинули на мереживо соціокультурного й економічного життя та перебіг етногенетичних процесів.

Науковці, зокрема Ф. Вовк та його послідовники, стверджують, що українці належать до народів з виразним антропологічним типом. Більшості українців, як встановили дослідники, властиві відносно високий зріст, довгі ноги, смуглявий колір шкіри, темне волосся та очі, кругла голова, довгасте обличчя, прямий ніс⁴⁶. Ці особливості конституції тіла притаманні 60–80 % сучасного сільського населення Укра-

⁴³ В. Клочко, ред., *Гордіївський могильник* (Київ, 2008).

⁴⁴ В. Клочко, ред., *Гордіївський могильник*.

⁴⁵ І. Т. Черняков, ««Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейці та кімерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні)», *Праці центру пам'яткознавства*, вип. 17 (2010): 116–122.

⁴⁶ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 5.

їни. Цей трьохтисячолітній антропологічний тип більше поширений на північно-західних територіях України. Йдеться про переважну більшість людності Галичини, Волині, Поділля, Середнього Подніпров'я X–XIV ст., козацької України та сучасного корінного населення.

Упродовж I тисячоліття до н.е. терени України були ареною взаємодії кількох цивілізацій: античної (представленої еллінськими містами-державами та іншими політичними утвореннями, а наприкінці Римом), степових номадів (кімерійців, скіфів, сарматів) та хліборобської (скіфів-орачів, скіфів-хліборобів, гелонів, будинів та інших «народів», за Геродотом, таврів, фракійців, кельтів)⁴⁷. Кожна з них мала свої культурні та політичні традиції, закорінені у попередніх епохах. Це був час співіснування, а почасти й військових зіткнень у цьому ареалі найрізноманітніших політичних утворень — від вождівств до полісів, царств, імперій.

Кімерійські племена, відомі на теренах України у IX–VII ст. до н.е., займали територію між Доном і Дунаєм, де виявлено значну кількість їхніх поховань. Відомо, що кімерійці, об'єднані у кілька вождівств, мали своїх правителів-царів, власників значної кількості худоби, і потужне кінне військо, підпорядковане вождям.

У цей час відбулося епохальне вдосконалення озброєння та кінської зброї. Одні з найдавніших у Східній Європі металевих вудил знайдено у похованні XI–X ст. до н.е. Гордіївський могильник, що на річці Південний Буг⁴⁸. Вони виготовлені за асирійським взірцем із залізної руди, що добувалася на теренах нинішньої Луганщини. Від чорнолісівців, мешканців лісостепової України, кімерійці отримували хліб. Мали вони і постійні зв'язки з південно-східними теренами Європи, зі своїми сусідами на Кавказі. За межами Карпатських гір є понад 150 відомих поховань кімерійців, що свідчить про набіги, які переросли у переселення частини номадів⁴⁹. Починаючи з VIII ст. до н.е. їх усе частіше згадують асиро-вавилонські та урартські джерела. Зокрема, відомі походи кімерійців проти держави Урарту.

За часів Ашшурбаніпала (668–627 рр. до н.е.) від їхніх набігів потерпали держави Малої Азії. Певний час Ассирія та її союзник Єгипет отримували перемоги над кімерійцями. Частина їх із захопленою здо-

⁴⁷ М. Ю. Відейко, «Нарис п'ятих. Витоки державності...», 129–135.

⁴⁸ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 5.

⁴⁹ J. Chochorowski, *Koczownicy Ukrainy. Katalog Wystawy* (Katowice, 1996), 107–138; J. Chochorowski, «Scytowie a Europa Środkowa — historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości», *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, no. XXXV (2014): 9–58.

биччю, яку археологи виявили у похованнях (Мельгуновський курган, курган Квітки та ін.), повернулася на батьківщину, а частина залишилася в Малій Азії, створивши власну державу під назвою Гамір. Їх змогли потіснити лише сильніші супротивники — *скіфи*⁵⁰.

Значну увагу скіфам приділив історик Геродот. Зауважимо, що скіфських правителів він іменував царями. Їх родовід, як і належить монархам того часу, виводився від божественних предків — Геракла, батьком якого був Зевс, та Борисфена, від доньки якого еллінський герой мав трьох синів, один з яких став царем скіфів. Скіфи продовжили набіги на північ від степів⁵¹, проти хліборобського населення. Однак тут вони мали справу із потужними вождівствами, які ще за часів протистояння з кімерійцями створили систему міцних укріплень. Вона включала невеликі фортеці та міста, які стали центрами влади. На їхнє спорудження залучались неабиякі ресурси, бо тільки так можна було звести величезні за розмірами та потужністю укріплення Більського городища на Полтавщині (VIII–III ст. до н.е.; близько 5000 га), Трахтемирівського на Дніпрі (VII–IV ст. до н.е.; близько 500 га), Немирівського на Вінниччині (IX–V ст. до н.е.; близько 100 га)⁵². Поселення із тисячами мешканців були не лише політичними, але й економічними, релігійними, торговими та військовими центрами. Багаті поховання, зокрема царського рангу (курган Переп'ятиха⁵³ та ін.), скарби з коштовними золотими виробами (Михалківський скарб)⁵⁴ засвідчують, що у цього населення була потужна військова та політична еліта. Вона й зуміла мобілізувати ресурси для протистояння скіфським царствам, які контролювали степи.

Археологічні відомості щодо дослідження слідів набігів кочовиків на хліборобське населення дають ясне уявлення про військове протистояння між ними. У VII–VI ст. до н.е. скіфи досягли Закарпаття, Центральної Європи, частина їх оселилася у тамтешньому степу. Археологи зафіксували масштабні міграції населення у Європі, викликані цим нашествям. Утім, воно ж допомогло місцевому населенню консолідуватися, утворити потужні вождівства та збудувати чергову урбанізаційну

⁵⁰ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 5.

⁵¹ О. Фіалко, та Ю. Болтрик, *Напад скіфів на Трахтемирівське городище* (Київ, 2003).

⁵² *Україна: хронологія розвитку. З давніх часів до пізньої античності* (Київ, 2007), 260–263 ; Marcin Ignaczak et al. *The Fortresses of Ukraine. The Builders of Early Iron Age Strongholds in Podolia*, Vol. 21, no. 1, (2016) ; *Хотівське городище (новітні дослідження)*, ред. Е. А. Кравченко та ін. (2017).

⁵³ С. А. Скорий, *Курган Переп'ятиха* (Київ, 1990).

⁵⁴ М. Бандрівський та Л. Крушельницька, *Золоті Михалківські скарби та їх доля* (Львів, 2012) ; K. Nadaczek, *Złote skarby Michałkowskie* (Kraków, 1904).

хвилю⁵⁵. Такі ж процеси відбувалися і в історико-географічному ареалі України.

Частина скіфів спрямувала свою військову активність на Північний Кавказ та Закавказзя. Як союзники Ассирії вони підтримували її панування над місцевими державами — Мідією, Вавилонією, Лідією та суперництво з Урарту. Цей союз навіть закріпили одруженням скіфського володаря з ассирійською принцесою. Однак під час антиассирійського повстання, очоленого мідянами та вавилонянами, скіфи пристали на їхній бік і стали співучасниками знищення Ніневії та пограбування, здавалося б, непереможної імперії. Про ці буремні події розповідають азійські трофеї, знайдені у скіфських похованнях на теренах України: коштовний посуд, рештки меблів, парадної зброї тощо⁵⁶.

Отже, кочівники степу і хлібороби лісостепу та полісся не лише конкурують, але й тісно взаємодіють та, як стверджує Геродот, «ведуть однаковий спосіб життя», а скіфам не дарма упали з неба плуг і ярмо, адже вони «сіють зерно не для власного харчування, а на продаж»⁵⁷. Геродот підтверджує тяглість землеробської традиції та надає їй глибокого символізму.

Окремо варто наголосити на значному, майже тисячолітньому впливі еллінської культури в історико-географічному ареалі України. Античні держави еллінів виникли на обох берегах Боспору Кімерійського, у Західному Криму, Нижньому Побужжі та Нижньому Подністров'ї з головними центрами Пантікапеем, Херсонесом, Ольвією і Тірою⁵⁸. Були тут і міста-держави — поліси Ольвія, Херсонес, Тіра, і монархія, що об'єднала низку полісів на Боспорі. У I ст. до н.е. вони потрапили під владу Понтійського царства, а після його падіння — під контроль Риму⁵⁹.

Впродовж тисячоліття античні міста-держави творили нашу історію, тісно взаємодіючи з місцевим населенням — скіфами, кельтами, фракійцями, таврами, торгували із хліборобами лісостепу. Еллінський період в Україні був часом розвитку державотворення і політичних

⁵⁵ M. Fernández-Götz, "Urbanization in Iron Age Europe: Trajectories, Patterns, and Social Dynamics", *J Archaeol Res.*, № 26 (2018): 117–162.

⁵⁶ Ю. В. Болтрик, "Культурна приналежність Литої Могили (інтерпретація маркерів)", в *Мотив — стиль, образ — знак у контексті давніх культур і традицій* (Винники, 2019).

⁵⁷ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 5.

⁵⁸ *Історія української культури*, т. 1. (2001), 383.

⁵⁹ С. А. Крижицький, та В. М. Зубар, "Античні держави Північного Причорномор'я", в *Україна: хронологія розвитку. Від первісності до пізньої античності* (Київ, 2007), 352–459.

відносин, економічного життя і торгівлі, розквіту культури, освіти, мистецтва та повсякденного побуту людей⁶⁰. Нащадки еллінів, греки, і нині проживають в Україні, є невід’ємною складовою українського народу та його культури.

За доби великого переселення народів почався тривалий процес переформатування етнокультурної мапи історико-географічного ареалу України. Його початок сягає останніх століть до н.е. і збігається з дезінтеграцією політичних утворень скіфського часу — власне скіфських і хліборобів лісостепу. Збереглися три контрольовані скіфами території: за Дунаєм, на Нижньому Дніпрі та Скіфське царство Таврики зі столицею Неаполісом⁶¹. На решті територій у степовій частині домінували сарматські вождівства⁶². Вони поширили свій вплив і на нащадків різноплеменного хліборобського населення. Еллінські міста та держави в регіоні перебували під контролем Риму: Тіру та околиці було включено до провінції Мезія, у решті перебували римські гарнізони⁶³. У цей період жвавої торгівлі, формування нових культурних зразків перепліталися риси античної культури еллінського та римського взірця з варварськими культурами скіфів, сарматів, кельтів⁶⁴ та фракійців.

Хистку рівновагу порушили у III ст. вторгненням з півночі племенні об’єднання-вождівства готів-германців. Очолювані королями (латин. *Rex*), вони спрямували головні зусилля, щоб захопити контроль над узбережжям Понту Евксинського і Таврики. Після цього кілька десятиліть здійснювали набіги на провінції Римської імперії⁶⁵. Ці події увійшли в історію під назвою «скіфські війни»⁶⁶. Вони наблизили крах Римської імперії, який стався за кілька століть по тому.

Після успіхів на цьому напрямку готські королі заповзялися захопити контроль і над територіями у глибині історико-географічного ареалу України та поза його межами. Наслідком стало утворення у III ст. так званої Імперії Ерманаріха⁶⁷ (фактично суперскладного вождівства),

⁶⁰ В. Огнев’юк, та М. Відейко, 5.

⁶¹ Е. Кравченко, “Сутінки Скіфії”, в *Історія цивілізації. Україна*, т. 1 (Харків: Фоліо, 2019), 59–64.

⁶² О. В. Симоненко, “Походження сарматів та їх прихід у Понтійські степи”, в *Історія цивілізації. Україна*, т. 1 (Харків: Фоліо, 2019): 264–270.

⁶³ В. Огнев’юк, та М. Відейко, 6.

⁶⁴ Г. Казакевич, *Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції* (Київ, Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015).

⁶⁵ В. Огнев’юк, та М. Відейко, 6.

⁶⁶ *Jordanes. The origin and deeds of the goths*, translated by Charles C. Mierow, <https://people.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/jordgeti.html>

⁶⁷ В. Огнев’юк, та М. Відейко, 6.

яка об'єднала племена «варварів» різного походження — від германців і балтів до сарматів та слов'ян. У культурному відношенні це об'єднання інтегрувало традиції племен, які належали до різних мовних груп⁶⁸, і доповнило їх елементами римської культури. Археологи називають це явище «культурами римських впливів», до яких належить і черняхівська культура, поширена на землях України⁶⁹. Отже, культурні традиції представників різних регіонів континенту — нащадків хліборобів, номадів — синтезувалися з античними — еллінськими та римськими традиціями. Цей процес відбувався у різний спосіб, передусім завдяки встановленню взаємовигідних торговельних зв'язків та прийняттю «варварів» на військову службу імперії.

Саме тоді на її теренах поширюється християнство. Таврика, особливо Херсонес, стала місцем заслання перших християн, серед яких найвідоміша постать — папа Климент I (помер між 97–101 рр.). Християни, як свідчать археологічні відомості, починаючи з II–III ст. були серед мешканців Херсонеса. Вже у III ст. нова релігія проникає до готів та підвладних їм племен, про що свідчать розкопки поховальних пам'яток. Першим їхнім єпископом став Ульфїла (311–383 рр.), учасник Константинопольського собору 360 р. Йому належить переклад Біблії готською мовою⁷⁰. Так християнство стало відоме і набуло поширення в історико-географічному ареалі України вже у I–IV ст. Приблизно тоді ж у містах, підконтрольних Риму, зокрема у Тавриці, з'являються юдейські громади.

Криза та занепад Римської імперії у V ст. спричинили значні історичні зрушення в Європі. Досягнення античних цивілізацій зруйнували варвари, що прийшли з європейської півночі та євразійських степів. Після появи готів у III ст. та вторгнення гунів у IV ст. землі України стали одним із плацдармів наступу «варварів» на захід та південь континенту. Усі вони — готи, сармати-алани, гуни, а згодом слов'яни — стали творцями «варварських королівств» — від Королівства вандалів і аланів у Північній Африці і Вестготського королівства на теренах Іспанії до Королівства остготів в Італії.

Історичні події, які передували цьому на землях України, оспівано у давніх сагах та середньовічному епосі, зокрема у «Сазі про Гервер» та у «Пісні про Нібелунгів». Їхніми героями поруч з легендарними нащадками богів стали історичні постаті — король Ер-

⁶⁸ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 6.

⁶⁹ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 6. Цит. за В. Д. Баран, *Черняхівська культура* (Київ, 1981).

⁷⁰ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 6.

манаріх і вождь гунів Аттіла. Чимало місць, у яких відбуваються події епічних творів, — це історичні терени України: країни Ойум та Гуналанд, ліс Мюрквид, місто Данпрастад, Архаймар — «садиба над рікою». Так наша земля долучилася до легендарної складової європейської історії.

Михайло Грушевський вважав, що український етнос утворився внаслідок взаємозв'язків слов'ян і сарматів. Час додав до цього переліку багато представників інших етнічних груп, серед яких балти, кельти, германці. Асимілювавшись, вони сформували основу для утворення нових етносів. Слідом за чеським лінгвістом Л. Нідерле чимало сучасних дослідників вважає, що слов'яни походять з північно-західних теренів України, що між Карпатами, Прип'яттю та Середнім Дніпром. Це ядро українських етнічних земель, де з прадавніх часів, з глибин тисячоліть формувався український народ. Уже факт збігу кордонів слов'янської батьківщини з батьківщиною українського етносу дає підстави вважати тутешніх слов'ян, які виникли внаслідок неперервного розвитку цивілізації від найдавніших культур, *праукраїніями*.

Майже 1,5 тис. років тому відбувся розпад праслов'янської мови. За даними археології, саме в цей час слов'яни почали інтенсивно розселятися зі своєї прабатьківщини між Карпатами та Середнім Подніпров'ям по Дунаю, в басейн Лаби та Одри, на Балкани, на Верхній Дніпро та на Волхов, по Десні на Сейм та Оку⁷¹. З IX ст. простежуються окремі східнослов'янські діалекти, які спершу мало відрізнялися один від одного. Однак, на думку А. Кримського, уже з XI ст. мова Наддніпрянщини та Червоної Русі (Галичини) — це цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна одиниця. І в ній надто легко і виразно можна пізнати прямого предка сучасної української мови⁷². Сучасні лінгвісти також відзначають в мові Південної Русі XI ст. багато знакових для української мови особливостей. Найвиразніші — інфінітивна форма дієслова (*жити, нести* тощо), дієслова із закінченням *-мо* (*маємо, віруємо, даємо*), кличний відмінок іменника (*брате, дружино, Петре* тощо), м'яке «г», злиття «*ы*» та «*і*» в середнє «*и*», а особливо вживання голосної

⁷¹ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 7.

⁷² А. Е. Кримский, *Филология и погодинская гипотеза: дает ли филология малейшие основания поддерживать гипотезу г. Погодина и г. Соболевского о галицко-волыньском происхождении малоруссов?* [Т.] 1–4. Разбор общ. ист.-филол. данных и обзор письм. памятников старокиевских, т. XXXVI (Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира Акц. О-ва Н. Т. Корчак-Новицкого, 1904), 113 с. Отд. оттиск: Киевская старина, 1898–1899; А. Кримський, «Нарис історії українського правопису до 1927 р.», в *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*, кн. 25 (1929), 392–414.

«і» там, де білоруси та росіяни вживають «є», наприклад: *літо, сніг, сіно, віче, діло, гріх, віз, ліс, діти* тощо.

Лінгвісти пояснюють ці розбіжності формуванням української мови на південнослов'янських говірках уличів, тиверців, волинян, древлян, білих хорватів, полян, а російської та білоруської — на північнослов'янських діалектах дреговичів, радимичів, кривичів. Ось лише деякі приклади: *парубок, виникнути, окріп, глум, вежа, батіг, виринути, недбальство, віття, гілля, колода, жито, стегно, лічба, сякий, кицька, трясця, коло, яруга, кожух, оболонь, гай, полонина, гребля, рілля, глей, глечик, багаття, криниця, збіжжя, лазня* та багато інших. Українською звучать літописні київські топоніми: *Печерська лавра, Видубичі, Либідь, Довбичка, Киянка, урочище Угорське* та ін.⁷³ Знайдено меч XI ст. з написом українською мовою «*коваль Людота*».

Сучасне мовознавство дає змогу визначити, що українська мова почала формуватися з VI ст. В XI–XIII ст. Південна Русь розмовляла праукраїнською мовою, що також засвідчують численні написи на стінах Софійського собору Києва. В цей же час північніше формувалися прабілоруська та праросійська мови.

На північно-західних теренах України слов'яни були представлені політичними утвореннями — вождівствами склавинів та антів. Ці назви відомі з візантійських джерел. За археологічними відомостями, склавинам відповідає пражька культура (Прага-Корчак), поширена від Прикарпаття та Волині до Полісся, антам — пеньківська, між Південними Карпатами та басейном Дінця.

Упродовж VI ст. поселення склавинів з'являються не тільки на Нижньому, але й на Середньому та Верхньому Дунаї. Саме від них починають свою етнічну історію чехи, морави, словаки. У VI ст. слов'янські переселенці з верхів'їв Дунаю заселили басейни Ельби, Заале та Одера, змішалися з місцевими племенами і в VI–VIII ст. започаткували своєрідну культуру західних слов'ян — полабів, укран, лютичів, поморян, ободритів та лужицьких сербів. Їхні селища та городища проіснували у межиріччі Одри та Ельби до XIII ст., а далі були знищені або асимільовані внаслідок германської експансії.

Дослідник О.М. Трубочов показав на карті поширення топонімів *Київ, Києво, Києвець, Києвичі* тощо. Красномовним є територіальний збіг цієї топонімії з регіонами, заселеними слов'янами у VI–VIII ст., тобто в часи, що передували постанню України-Руси. Лише на Верхній Волзі ці назви, очевидно, з'явилися дещо пізніше, в процесі слов'янської коло-

⁷³ Л. Залізник, «Київська Русь — праукраїнська держава», в *Від склавинів до української нації*, http://ukrlife.org/main/prosvita/zalizn_7.htm

нізації цих територій у X–XII ст. Цю топонімію у VI–VIII ст. принесено з північно-західних теренів України на Балкани, в басейни Дунаю, Вісли, Одри, Лаби, Верхнього Дніпра та Волхова. А тому маємо підстави вважати, що Київ на Дніпрі був центром одного зі слов'янських вождівств ще до постання Русі як держави.

Науковці давно звернули увагу на те, що багато слов'янських топонімів північного заходу України мають свої аналоги на Адріатиці, в басейнах Дунаю, Лаби, Одри, Вісли. Приміром, на півдні Київщини є річка Хорватка, а князь Володимир Святий тисячу років тому воював з білими хорватами, які жили у Прикарпатті біля витоків Дністра та Пруту. Крім хорватів Адріатики, з історичних джерел відомі чеські хорвати та дуліби. За літописними даними, плем'я дулібів раніше жило на Волині та на Верхньому Дністрі. За Костянтином Порфирородним, серби спочатку жили в країні Бойків, в Карпатах, про що свідчить і назва річки Сербень на Івано-Франківщині. Звідси у VI–VII ст. вони переселяються на Адріатику та в басейн Лаби (лужицькі серби, або сорби)⁷⁴.

У державах, створених південними слов'янами, відомо сотні відповідників географічним назвам України, особливо Житомирщини та Київщини: *Житомир, Малин, Болярка, Бараши, Радичі* тощо. Є там один *Київ*, двоє *Київців*, п'ять поселень з назвою *Киево, Кияни*. Якщо не всі, то значну частину цих назв майже півтори тисячі років тому принесли на Балкани слов'яни, які прийшли сюди з території України. Такі ж топонімічні паралелі з питомо українськими назвами зустрічаємо у Польщі, Моравії, у межиріччі Лаби та Одри. Все це — наслідок розселення слов'ян у VI–VII ст. зі слов'янської прабатьківщини між Прип'яттю та Карпатами.

Привертає увагу величезна кількість спільної з українською лексики в сербській та лужицькій мовах. Ось лише деякі приклади: *ватра, вабити, важити, вилиця, газда, гай, гинути, голота, гуска, заскочити, злочин, квочка, комин, корисна, крок, лагодити, лаяти, людство, люлька, муляти, напад, паша, гуня, плахта, послуга, праля, сукня, торба, шкодити* та багато інших⁷⁵.

Із VII ст. археологічно простежується експансія волинян та древлян у північному напрямку, на лівий берег Прип'яті. Особливо інтенсивно вона відбувалась у VIII–IX ст.: тоді слов'янізувалися території

⁷⁴ “Походження слов'ян”, в *Первісна історія України*, <https://uahistory.co/book/pervisna/31.html>

⁷⁵ Л. Залізник, “Київська Русь — праукраїнська держава”, в *Від склавинів до української нації*, http://ukrlife.org/main/prosvita/zalozn_7.htm

Берестейщини та Північного Полісся аж до Верхнього Німану. Тому аналоги гідронімам України маємо у Верхньому Подніпров'ї. Маються на увазі праві притоки Березини у Білорусі: *Рославка* (порівняйте: р. *Рославка* та с. *Рославичі* в басейні *Росі*), *Сана* (від р. *Сян*), *Бруч* (від р. *Збруч*), *Дулібка* (від племені *дулібів*, що проживало на Волині). Так постало прабілоруське літописне плем'я-вождівство дреговичів, культура і мова якого має витоки в землях волинян та древлян Волинського Полісся. Говірки півдня Білорусі й нині зберігають спорідненість з говорами Волині та Житомирщини. Разом з тим культура дреговичів відрізнялася від культури численних балтських елементів Південного Полісся. Найкраще це простежується у прикрасах жіночого вбрання. Про інтенсивне змішування слов'ян з балтами свідчить антропологічний тип дреговичів. На відміну від давнього і сучасного населення північного заходу України, вони були носіями валдайського антропологічного типу, який вважається балтським. Саме до нього належить переважна більшість давніх та сучасних балтів, а також білорусів.

Вождівство кривичів, очевидно, формувалося у VIII–IX ст. на Верхньому Дніпрі на ґрунті балто-слов'янської людності в умовах потужного допливу нових слов'янських переселенців з Прип'ятського Полісся та Середнього Подніпров'я. Формувати ж західну гілку кривичів (полочан) суттєво допомогли дреговичі, що просувалися з півдня.

Український етнос розцвів у самобутній культурі Руси-України, саме тієї, про яку писав Арнольд Тойнбі, але помилявся у часі та назві. Уважно читаючи його праці, ми стикнулися з кількома проблемами, які спробуємо розв'язати.

Так, перебуваючи у полоні своєї теорії, яка, зокрема, стверджує, «...що найменшою ланкою досяжного для розуму поля історичного дослідження має бути ціле суспільство, а не випадкові ізольовані його фрагменти», Арнольд Тойнбі припускається фундаментальної помилки, коли пише: «Верхній басейн річки Дніпро був тим осередком у російському регіоні, в якому вперше закріпилася православна християнська цивілізація на момент свого первинного перенесення від Константинополя через Чорне море та через євразійський степ. Звідти центр тяжіння православної християнської цивілізації в Росії був перенесений російськими поселенцями впродовж дванадцятого століття до верхнього басейну Волги, коли вони розширювали свої кордони в цьому напрямку на територіях примітивних язичницьких фінських жителів північно-східних лісів. Пізніше ареал життєдіяльності знову змістився і повернувся цього разу від Верхньої Волги до Нижнього Дніпра, коли легкий опір лісових народів був переважений розгромним тиском кочівників євразійського степу. Цей тиск, який раптово росіянам нав'язав

монгольський хан Батий у 1237 році н.е., в результаті відомої кампанії, справді був надзвичайним і тривалим; при цьому цікаво спостерігати, що в цьому випадку, як і в інших, величезна загроза викликала надзвичайно оригінальну нетрадиційну відповідь»⁷⁶.

Варто зазначити, що Тойнбі помилявся, іменуючи верхній басейн річки Дніпро «російським» і православним. Справа в тому, що цей регіон навіть у літописі не позначався як *Русь* (тим більше — *Росія*), яку він, так само як і візантійські джерела, локалізував у межах Чернігівської, Київської та Переяславської земель, тобто Подесення та Середнього Подніпров'я.

У 988 р., коли Русь прийняла християнство, про Росію ніхто не міг знати, бо така назва виникла лише на початку XVIII ст., отже, не було і «російських поселенців»⁷⁷. Не існувало тоді й «православної цивілізації», адже до 1054 р. Церква була єдиною і не поділялася на православну та католицьку.

Щодо східних теренів нинішньої європейської частини Росії, то у X ст. вони й справді були осідком «язичницьких фінських жителів північно-східних лісів» (насправді угро-фінських), яких, однак, нема жодних підстав вважати «примітивними» за рівнем культурного та суспільного розвитку. Додамо до них балтські племена, про які Тойнбі не згадує, а також літописних слов'ян — кривичів та словен. За сучасними уявленнями, це різномовне та різнокультурне середовище піддалося експансії варягів, які прагнули прокласти торговельні шляхи на схід, до Волзької Болгарії і далі. Внаслідок цього утворилася держава із центром у Києві та низка інших етнополітичних структур, які конкурували між собою. Як бачимо, уявлення Тойнбі про ці регіони досить далекі від реальної картини, яку відтворено на підставі як писемних, так і археологічних джерел.

Окрім того, із VI ст. чи й раніше значне місце на теренах України займали номади⁷⁸ зі своїми державними утвореннями. Їхній вплив часом сягав далеко за межі цих земель. На зміну гунам, руйнівникам Римської імперії, приходять булгари та авари. У центрі Європи постає Аварський каганат; потужна держава підкорює значну частку слов'янського світу. Частина булгар мігрує за Дунай і там у спілці зі

⁷⁶ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 3 ; Цит. за: А. J. Toynbee, "The Genesis of Civilizations", *A Study of History* (London: Oxford University Press, 1934), 154.

⁷⁷ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 2.

⁷⁸ О. Приходнюк, *Гуни та протобулгари в Європі* (Київ, 1999) ; О. М. Приходнюк, *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. до н.е.)* (Київ — Чернівці, 2001).

слов'янами створює свою державу на кордонах із Візантією. Східна Римська імперія контролює значну частину Таврики, перетворюючи її на свій східний форпост. На межі із ним у VI ст. постає ще одна супердержава раннього середньовіччя — Тюркський каганат, землі якого на сході сягають давніх держав Китаю та Кореї. Завершується становлення Великого шовкового шляху, який справив неабиякий вплив на цивілізаційний розвиток Євразії, поєднавши Схід і Захід. У VII ст. зміцнюється Хозарський каганат, який згодом, підкоривши значну частину слов'янських вождівств, до сіверян і полян включно, долучає їх до цього процесу⁷⁹. Міграція аланського населення з Північного Кавказу на кордони зі слов'янами⁸⁰ продовжує давню традицію взаємодії з іранськомовним населенням, прискорює народження нових своєрідних традицій.

Боротьба каганату з арабами у VII–VIII ст. вилилася у низку кривавих війн. Війська халіфату доходили до Дону, намагаючись, хоча й не зовсім успішно, поширити там нову віру — в Аллаха. Так населення східних теренів України отримало можливість ознайомитися ще з однією світовою релігією — ісламом. Політичні обставини VIII ст. підштовхнули частину еліти Хозарського каганату прийняти як державну релігію юдаїзм, який, утім, не став там домінуючим, а співіснував з традиційними віруваннями. У той самий час Таврика перетворилася на bastion християнства, поширеного не лише серед мешканців імперських міст, але й серед готського населення. Звідси проповідники проникали в інші регіони — на схід і на північ.

У VIII ст. на землях, частково спустошених кочівниками, складається нова система політичних союзів, і на Правобережжі Дніпра виникають нові слов'янські вождівства, назви яких в XI ст. потрапили до «Повісті минулих літ»⁸¹: хорвати, древляни, волиняни, бужани, уличі, тиверці, поляни та ін. Їхнім археологічним відповідником є культурний комплекс типу Луки-Райковецької, поширений у лісовій та лісостеповій смугах між Карпатами і Дніпром⁸². На півночі Лівобережжя продовжувало існувати вождівство сіверян (роменський культурний комплекс)⁸³. Про характер цих утворень свідчать титули правителів —

⁷⁹ О. В. Комар, «Ранні хозари у Північному Причорномор'ї», *Археологія*, № 1 (2000): 130–142.

⁸⁰ *Давня історія України. Слов'яно-руська доба*, т. 3 (Київ, 2000), 211–213.

⁸¹ *Літопис руський*, пер. та передмова Л. Є. Махновця (Київ, 1989).

⁸² Л. Михайлина, *Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами* (Київ, 2007) ; Б. О. Тимошук, *Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.* (Київ, 1976).

⁸³ О. В. Сухобоков, *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII–IX ст.* (Київ, 1992).

союзників київських князів першої половини X ст.: у літописі згадані «князі» та «світлі князі».

Кожне із цих князівств могло стати животворним осередком слов'янської держави, як це відбувалося на захід та на північ від Карпат, де упродовж VIII ст. виникли королівства сербів, хорватів, Велика Моравія тощо. Чільним знаком державотворення стала поява укріплених поселень, зародків майбутніх міст, від яких до наших днів дійшли сотні городищ⁸⁴. VIII–IX ст. означено заснуванням кількох сотень укріплених пунктів, з яких близько 80 можуть вважатися містами. 9 таких територіальних утворень сягали території понад 75 га.

Найбільші міста, центри слов'янських князівств розбудовують у IX ст. на заході — це Стільське (250 га)⁸⁵ та Плісненське (до 300 га) городища. Їх вважають осідками хорватів (білих хорватів). Всього із цим об'єднанням пов'язують 57 укріплених пунктів. Найбільше укріплене поселення у сіверян — понад 100 (враховуючи території, які нині за межами історико-географічного ареалу України). Це зрозуміло, зважаючи на їхні відносини з хозарами та близькість до кордонів каганату, в економіці якого работоргівля посідала важливе місце. Аналогічна ситуація склалася і в улчів на правобережжі Дніпра: там постало близько 53 укріплень. На території князівства древлян відомо близько 20 городищ. Чотири з них склали комплекс Іскоростеня, званого як столиця древлян. Бужани мали 21, а волиняни 22 укріплені поселення. Найбільше місто, ймовірно, столичне, площею 180 га було на місці пізнішого Возягеля (така назва міста була з 1256 р., Звягеля — у XVI ст., Новоград-Волинського — з 1795 р.; 2022 р. місту повернуто давню назву Звягель). Це князівство, спадкоємець дулібського княжіння, до аварських часів займало значні позиції.

Полянам належали 20 укріплень на обох берегах Дніпра, найбільшим містом княжіння був Київ. Якщо вважати полянським Києвом поселення на Замковій горі (Киселівці), то його площа могла становити 10 га, а якщо на Старокиївській — близько 2 га⁸⁶. Засновником міста літопис називає князя Кия. На VIII–IX ст це було одне з наймен-

⁸⁴ М. П. Кучера, *Слов'яно-руські городища VIII–IX ст. між Саном і Сіверським Дінцем* (Київ, 1999).

⁸⁵ О. Корчинський, «Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі», *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, т. 12 (2008), 267–282.

⁸⁶ М. П. Кучера, *Слов'яно-руські городища VIII–IX ст. між Саном і Сіверським Дінцем* (Київ, 1999) ; О. М. Приходнюк, *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н.е.* (Київ, 1980).

ших слов'янських племінних князів у історико-географічному ареалі України за територією та кількістю укріплених поселень.

Найпотужніші слов'янські князівства у VIII–IX ст. виникли на прикордонні — західному, північно-східному та південному, де загрожували сусідні політичні утворення: Велика Моравія, Хозарський каганат та мадярське племінне об'єднання у «країні Етелькез». Князівства древлян та полян зносилися переважно із сусідніми слов'янськими князівствами, перебуваючи, втім, поблизу важливого водного шляху — Дніпра.

У VIII–IX ст. на Верхньому Дніпрі та навколишніх землях виникають поселення скандинавів, які вели торгівлю з Хозарією по Східному шляху. У IX ст. вони проникають уздовж Дніпра на південь, в історико-географічний ареал України. Сліди їх перебування виявлені не лише у Києві⁸⁷, але й на берегах Дніпра та Десни, у гирлі Сули⁸⁸. Цим свідченням певною мірою відповідають літописні повідомлення про появу в Києві 860 р. «варягів» Аскольда і Діра, а також про захоплення 882 р. міста Олегом Віщим, який прибув сюди на чолі флотилії з 200 кораблів⁸⁹.

На кінець IX ст. прибульці з півночі не лише контролювали полянську столицю Київ, опорні пункти вздовж Дніпра, але й, як стверджують літописи, зробили данниками князівства древлян⁹⁰ (883 р.), сіверян (884–885 рр.) та розв'язали війну з тиверцями (885 р.), які відступили на захід, у Побужжя⁹¹, заснувавши низку нових міст-фортець⁹². Тим самим південні рубежі Київського князівства пройшли по р. Стугні і були відкриті з боку степу.

Крім того, як свідчать археологічні джерела, скандинави проникають через землі хорватів у межиріччя Прута та Дністра, підкорюють племена тиверців і створюють альтернативний дніпровському торго-

⁸⁷ В. М. Зоценко, «Скандинавські старожитності Київського Подолу «дружинної доби», *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради* (Київ, 2007), 118–142.

⁸⁸ Ф. О. Андросук, *Нормани і слов'яни у Подесенні* (Київ, 1999); Д. І. Бліфельд, *Давньоруські пам'ятки Шестовиці* (Київ, 1977); В. Коваленко та ін. «Дослідження шестовицького подолу», *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*, т. 1. (Коростень, 2008), 78–191; Й. Довженок та ін. *Давньоруське місто Воїнь* (Київ, 1966).

⁸⁹ *Літопис руський*, пер. та передмова Л. Є. Махновця (Київ, 1989).

⁹⁰ В. Зоценко, та Б. Звіздецький, «Типологія та хронологія артефактів «скандинавського» типу із розкопок стародавнього Іскоростеня», в *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–X ст.* (Чернігів, 2006), 73–89.

⁹¹ *Літопис руський*, пер. та передмова Л. Є. Махновця (Київ, 1989).

⁹² М. П. Кучера, «Городища уличів у Середньому Побужжі», *Археологія*, № 4 (2017): 61–73.

вельний шлях до Візантії. Цей осередок варязької експансії частково припинив існування з нашествям печенігів у другій половині X ст.⁹³

У Київському князівстві почала правити династія Рюриковичів (за літописом, Олег правив від імені сина Рюрика Ігоря). 998 р. з історико-географічного ареалу України за Карпати переселилися мадяри. Їхнє місце у степах зайняли печеніги, з якими київській владі довелося врегульовувати пересування дніпровським шляхом «із варяг у греки». Саме багатства, отримані київськими князями завдяки торгівлі, створили базу економічної могутності Руської землі⁹⁴.

Русь утворилась у другій половині IX ст. шляхом підкорення завойовниками-русами частини слов'янських вождівств та інтеграції місцевої еліти. Політичне утворення очолив конунг-князь іноземного походження — звичне для раннього середньовіччя явище, відоме в історії європейських країн, які зазнавали норманської експансії. Такими ж звичними на той час були асиміляція та християнізація еліти. За сприятливих умов ця влада поступово поширювала свою потугу, усуваючи крок за кроком місцеву племінну знать. Приводом для зміцнення одноосібної влади київського князя на місцях стало поширення правильної віри після хрещення 988 р. Упродовж останніх десятиліть X ст. київські князі підкорили племінні княжіння древлян, волинян, бужан, хорватів.

Якого ж висновку можемо дійти, аналізуючи трактування А. Тойнбі ранньосередньовічної історії України? Найперше, що значна частина західних істориків та філософів історії була та й залишається у полоні фальсифікованої російської історіографії. Але, якщо *«історія в розумінні розвитку людських суспільств, що називаються цивілізаціями, проявляється як множинність паралельних, сучасних одне одному і порівняно недавніх діянь і досвіду в деякому новому вимірі, а саме у множинності спроб, застосованих до найновішого часу, подолати примітивний спосіб існування...»*⁹⁵, то починати історію України з X ст. було б, на наше переконання, вкрай необачно.

Але й українські історики не завжди враховують усе різноманіття історичних та культурних процесів, які відбувалися в історико-географічному ареалі України, не простежують їх зв'язок з подіями та явищами поза межами цього ареалу.

⁹³ І. Прохненко, «К вопросу о гибели Екимеуцкого городища», *Tyragetia* V, nr. 1, (2011): 291–299.

⁹⁴ О. Моця, *Південна «Руська земля»* (Київ, 2007), 210–257.

⁹⁵ А. J. Тойнбі, *Civilization on Trial*, 24.

На берегах Дніпра впродовж тисячоліть поступово на базі багатьох прадавніх культур сформувалася християнська українська (руська) цивілізація, яка поширилася «до берегів Уссурі». Назва *Русь* в іноземних джерелах виникає, починаючи з IX ст. А в XI ст. Русь стала могутньою європейською державою, з якою підтримували широкі політичні, економічні та культурні зв'язки держави Сходу й Заходу.

Вирішальне значення для утвердження України, спадкоємиці Русі, як частини європейської цивілізації мало офіційне прийняття християнства. Норман Дейвіс пише: «*За три століття після Карла Великого межі християнського світу значно поширились. До християнства (за порядком навернення) навернулися Моравія, Болгарія, Богемія, Польща, Угорщина і Київська Русь*»⁹⁶. Прийняття Києвом християнства у X ст. мало важливе значення для розвитку держави, сприяло тісній взаємодії між Києвом та країнами Європи, зокрема, династичним шлюбом. Загальновідомо, що Київський князь Ярослав Мудрий був свекром щонайменше трьох європейських правителів.

Разом із тим не варто забувати, що історичні терени України долучилися до християнства задовго до офіційного хрещення, ще у I–IV ст.

Україна-Русь займала територію «... від Балтики і Льодовитого океану до Чорного моря, і від Волги до Карпат» і «являла собою історично важливу контактну зону між арабським Сходом і Скандинавією, що обумовило швидке її входження в загальноєвропейську історико-культурну спільність»⁹⁷. А тому вона була однією з найвпливовіших та найбільших держав середньовічної Європи.

Історія Русі — переконливе свідчення того, як можна правильно використовувати дуже вигідне географічне та геополітичне розташування України: «... Русь вже відома чотирма кінцями землі» (Іларіон)⁹⁸. Свого часу на теренах Східної Європи Русь відігравала не меншу роль, ніж імперія Карла Великого в історії Західної Європи.

Лише Україна є фактичною та цивілізаційною спадкоємицею Русі. Як свідчать археологічні джерела, XI — і пол. XIII ст. були часом розквіту ремесел, торгівлі, будівництва культових споруд. Із земель Наддніпрянщини та інших регіонів Русі йшов потужний потік переселенців на Схід, у Залісся. Там князі з дому Рюриковичів засновували нові міста, нові центри влади, які конкурували з Києвом. Найпотужнішими серед них стали князівства Володимирське та Суздальське.

⁹⁶ Норман Дейвіс, *Європа. Історія*, пер.: П. Тарашук та О. Коваленко (Львів, 2014), 338.

⁹⁷ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 7. Цит. за: *Історія української культури*, т. 1 (Київ, 2001), 675.

⁹⁸ Норман Дейвіс, 338.

Загальновідомі причини послаблення Русі з центром у Києві. Суперництво між князівськими нащадками супроводжувалося кривавими війнами та кількаразовим руйнуванням самого Києва. Але найбільш нищівними для міста стали набіги кочовиків та монгольське завоювання. Руські князівства поодинці не мали ні військових, ні економічних ресурсів, аби протистояти цьому лихові. Спроби спільно виступити проти монголів у союзі з половцями завершилися катастрофічною поразкою на річці Калка. Упродовж 1237–1240 рр. монголи планомірно знищували місто за містом, перетворюючи руських князів на данників Улусу-Орди.

Політична підтримка Європи, обіцяна Галицько-Волинському князеві Данилу, обмежилася наданням йому 1258 р. королівського титулу. Але збройної допомоги європейські правителі не надали, і це вирішило долю й західної частини Русі, яка теж потрапила під владу Орди. Монгольська навала змінила зв'язки з Кримом та Причорноморським регіоном. У XII–XIII ст. Русь втратила зиск від торгівлі з Кавказом, Малою Азією, Балканами та Середземномор'ям. Орда оволоділа степом та перебрала на себе комунікації в межах сучасної України, створивши у XIII–XIV ст. низку власних торгових міст. Руське королівство стало її данником, зберігаючи проте стосунки з державами Європи. Якийсь час завойовники використовували ці та прилеглі території як плацдарм для подальшої експансії на Захід та джерело ресурсів для інших війн. Для місцевої ж еліти єдиною можливістю зберегти власну ідентичність була участь у державницьких проектах сусідів: Польського та Угорського королівств і Великого князівства Литовського. За тогочасними правосвідомістю і традиціями, визначальною була вірність володарю, а не країні.

Східна частина Русі прийняла ординську модель державотворення: основною цінністю вважалася сама держава, а її втіленням — володар, який стояв понад законом. Так, підкорення Русі-України монголами стало одним з відправних пунктів, з якого розпочався її ментальний поділ. Той, що став підґрунтям цивілізаційного протистояння між Заходом і Сходом на багато століть. Московія у цьому протистоянні відіграла і відіграє значущу роль: ще московський улус силкувався закріпити за собою спадщину Русі-України. Мінялися тамтешні князі, царі, імператори, тирані-диктатори, але жадоба Москви силоміць перебрати на себе чужу славну історію не послабилася. Не змінилися й методи, якими діє ця держава: агресія, руйнація, грабунок, фальсифікація.

Від 1228 р. Москва розв'язала 160 воен. До XX ст. її територія розширилася з 216 тис. до 23 млн км². Московське царство, яке виникло

у XV ст. на руїнах Улуг Улусу — Орди, розбудовувалося загарбанням чужих територій. Почало з підкорення сусідніх руських князівств та Великого Новгороду, завоювання державних утворень фіно-угорських народів. Насильницька асиміляція підкорених народів, знищення їхньої мови, самобутньої культури, вірувань були тоді, є й тепер основою політики Московії. *«Російські війська несли завжди зоднорідження, подібне хіба тільки до зодноріджень ісламських фанатичних завойовників»*⁹⁹.

Московські царі й імператори загарбали та підкорили: у 1556 р. татарські держави Поволжя, у 1581–1645 рр. Сибір, у 1709 р. Україну, у 1721 р. країни Балтії та Фінляндію, у 1739 р. Східне Чорномор'я, у 1783 р. Крим, у 1792 р. Північно-Західне Причорномор'я, у 1772–1794 рр. частину Польщі, упродовж XIX ст. Кавказ та Закавказзя, 1813 р. Грузію, у 1815 р. іншу частину Польщі та Бессарабію, у 1854 р. Амуричину, у 1865 р. Туркестан, у 1881 р. міста Хіву й Бухару. Традицію загарбницьких війн продовжила більшовицька Росія: у 1917–1921 рр. з Україною, у 1920 р. з Польщею, у 1921 р. з Казахстаном і Грузією, у 1922 р. з Туркменістаном і Таджикистаном, у 1929 р. з Китаєм, у 1936–1938 рр. з Японією, у 1939 р. з Фінляндією, Польщею, Румунією. 1944 р. приєднано Туву. Внаслідок Другої світової війни Москва отримала контроль над Східною Європою, Китаєм та деякими країнами Південно-Східної Азії.

Після Другої світової війни Росія у складі СРСР і після його розвалу як самостійна держава продовжила експансіоністську традицію своїх споконвічно агресивних правителів. Москва підігрівала цілу низку кровопролитних воєн між державами, розпалила десятки внутрішніх збройних конфліктів, захопила території сусідніх держав — Молдови, Грузії, України... Колишній ординський улус, який віковою внутрішньою деспотією, гарбанням і гнобленням чужого розрісся до імперії-монстра, нині своєю вкрай агресивною ідеологією і практикою рашизму реально загрожує світовій цивілізації, перетворившись на державу-терористку.

⁹⁹ Ю. Липа, *Всеукраїнська трилогія*, т. 2 (Київ, 2007), 226.

Які ж висновки можемо зробити з багатовікової історії Руси-України?

1. Наша країна звіддавна тісно ув'язана у світові загальноцивілізаційні процеси.

2. На теренах України вже понад 6000 років тому розпочалося становлення протодержавних утворень-вождівств, яким у наступні 5000 років випало стати однією з провідних моделей політогенезу.

3. У часи трипільської цивілізації, 7000–5000 років тому, було закладено основи хліборобської традиції, яка визначила ментальність української нації.

4. Цивілізаційний розвиток та етногенез українців був процесом тривалим, але не лінійним та монодержавним.

5. Територія між Карпатами і Сіверським Донцем є історико-географічним ареалом України з неповторними історією та культурою.

6. Історія України та українців починається від найдавніших поселень людей, а слов'янський період є тим, що понад тисячу років тому увінчався створенням держави Руси-України.

7. Після Другої світової війни країни цивілізованого світу засудили та заборонили фашизм, відмовилися від практики загарбницьких війн. У світі залишилося небагато країн, що вдаються до військових загарбань чужих територій. Однією з них залишається Росія. У цій країні після 2000 р. сформовано людиноненависницьку ідеологію та практику — рашизм.

8. Українська історична наука покликана якомога швидше і повніше донести світовій спільноті правду про багатовікову історію України, її одвічне протистояння агресивним намірам Московщини і Російської царської та комуністичної імперій, про світову загрозу сьогочасного людиноненависницького кремлівського режиму та його неонацистської ідеології рашизму¹⁰⁰.

¹⁰⁰ В. Огнев'юк, та М. Відейко, 19.